

“קינין ופתחי נדה הן הן גופי הלכות” (משנה, אבות ג, יח)

קרבן העוף – ביאור ריאלי בשולי גופי הלכות

התורה מציינת פעמים אחדות בסמיכות את התור או את בני היונה לקרבן על המזבח כעולה וחסטת. כך היה הדבר בטהרת האשה היולדת (ויקרא יב, ו) המצורע (ויקרא יד כב), הזב והזבה (ויקרא טו יד, כט) ונויר טמא מת (במדבר ו י). במקרים אחרים התורה מאפשרת לאדם להקריב קרבן עולה מהתורים ובני היונה במקום שידו אינה מאפשרת לו להשיג כדי ש (ויקרא ה, ז; יב, ח; יד כב).

כבר בתחילת ספר ויקרא, בפתיחה לתורת הקורבנות, התורה מציינת את התורים ובני היונה כנציגים האפשריים היחידים מקרב משפחת העופות, שמורשים לעלות כקרבן עולה (ויקרא א יד). הסיבה לבחירתם של שני מינים אלה היא כמו שכתב הרמב"ם, משום שהם היו העופות השכיחים והזמינים ביותר לאדם בארץ-ישראל:

והואיל ורוב בני האדם אין להם יכולת להקריב בהמה, צוה שיהא הקרבן גם מן העוף המצוי ביותר בארץ-ישראל, והיותר טוב וקל להשיגו והם תורים ובני יונה.¹

התורים והיונים, כשאר בעלי החיים הכשרים שהותרו לקורבן, נבחרו לכך משום שבתקופת המקרא הם היו כבר מבויתים, ואף התורים כעופות בר נפוצו תפוצה נרחבת בסביבת משכנות האדם.² פילון האלכסנדרוני מחדד את ההסבר מדוע דווקא התורים והיונים נבחרו משאר העופות לצורך העלאת קרבן:

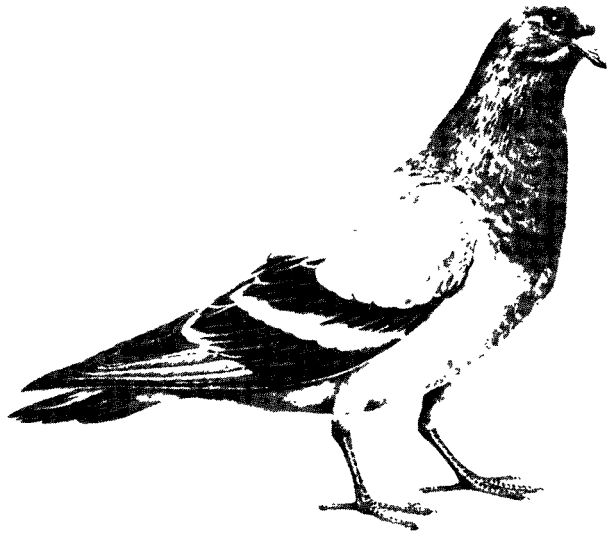
1 רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים (מהדורת י' קאפח), ירושלים תשל"ז, ג, מו, עמ' שפב.
2 אגרת ארסטיאס, קמה, קע; פילון האלכסנדרוני, כתבים (ס' דניאל-נטף עורכת), ג, עמ' 160. ועל דרך זה נאמר במדרש: "אמר ר' יהודה בר ר' סימון: אמר הקב"ה: עשרה מיני בהמות מסרתי לך, שלושה ברשותך ושבעה אינן ברשותך. שלושה ברשותך שור שה-כשבים ושה-עזים. ושבעה אינן ברשותך איל וצבי ויחמור ואקו ודישון ותאו וזמור. לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי אליכם להתייגע בהרים להביא לפני קרבן מאלו שאינן ברשותך, אלא ממה שברשותך, מן הגדל על אבוסיך, הדא הוא דכתיב שור או כשב או עז" (ויקרא רבה, כז, ו).

התורה פסחה על מיני הציפורים לרבכותיהם. ומכולם בחרה שניים בלבד: את היונה והתור; מפני שהיונה היא הנוח במינים הביתיים והחברותיים מטבעם והתור הביתי במינים שטבעם להתבודד.³

דבריו של פילון מסייעים לקבוע מה הם מיני היונים והתורים ששימשו כקרובן העוף בימיו. מכל מקום, בשל שכיחותם הרבה נחשבו היונים והתורים לעופות המבוקשים ביותר על ידי האדם, ועל סמך זאת דרש ר' אבהו: "לעולם יהא אדם מן הנרדפיין ולא מן הרודפיין, שאין לך נרדף בעופות יותר מתורים ובני יונה והכשירן הכתוב לגבי מזבח".⁴

יונה

היונה הנזכרת במקרא ובמקורות מאוחרים יותר מזוהה ללא ספק עם העוף המכונה בשם זה בימינו, מהסוג *Columba*. מוצאה של יונת הבית (*C. livia domestica*) היא מהמין יונת הסלעים הבית (*C. livia*) והיא הייתה מבעלי החיים הראשונים שביית האדם.⁵ בסיפור תבת

יונת סלעים (*Columba livia*)

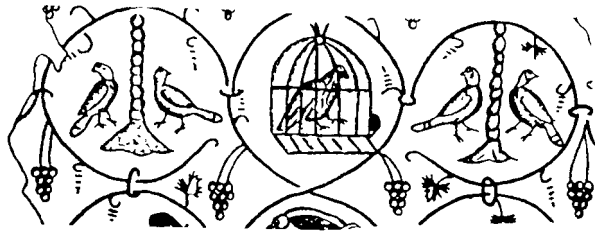
3 פילון האלכסנדרוני, ב, עמ' 265.

4 בבלי, בבא קמא צג ע"א.

5 ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 6, תל-אביב 1986, עמ' 265 [להלן: החי והצומח].

נוח מייצגת היונה לעומת העורב את בעל החיים שמלווה את האדם בנאמנות (בראשית ח ח-יב). במקרא נמשלת היונה פעמים רבות כסמל לנוי ויופי (למשל שה"ש א יד; ד א; ה 2) ותיאור המייתה הידועה, דומה לנהי וקול המתפללים בתחינה (ישעיהו לח יד, נט יא; נחום ב, ח). פעמים שהמקרא מתאר את יונת הסלעים המקננת בחגוי הסלע (שה"ש ב יד) או "בעברי פי פחת" (ירמיהו מח כח), ובעל ספר תהילים היטיב לתאר את צבעה: "כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקק חרוץ" (סח יד).

לעתים התיאורים במקרא מכוונים ליונת הבית. הפסוק מישעיהו "מי אלה כעב תעופינה וכיונים אל ארבתיהם" (ישעיהו ס, ח) מלמד על יונים החוזרות בקביעות למעונם, כנראה למערות או חללים סגורים בעלי פתח אחד כארובה שבהם גידלו יונים. ענף גידול היונים התרחב והתפתח בתקופה ההלניסטית עד שהגיע לשיאו במאה השנייה לספירה. מאותה תקופה מתארכים את רוב מתקני הקולומבריום הרבים שנמצאו בכל אזורי ארץ-ישראל.⁶

זוגות יונים ברצפת הפסיפס של בית הכנסת העתיק במעון (נירים)

היונים שהובאו כקרבן העוף היו ברובם יונים מבויתות, ובמקורות נזכרים זני שונים: יוני שובך, יוני עליה, יונים המקננים בטפיחין ויוני הרדסיות, שהיו כנראה מפותמות.⁷ בתלמוד נזכר מין נוסף של עוף שלא ברור אם הוא מין תור או יונה: "אמר ר' יהודה תסיל פסול משום תורין וכשר משום בני יונה..."⁸ נראה שמדובר במין עוף כשר קטן, אולי זן יונים, שאינו מגיע לגודל התור גם כשהוא בוגר; בני האדם מחשיבים אותו למין עוף בפני

6 י' ספר, "מתקני הקולומבריה בארץ ישראל וגידול יונים בימי בית שני", נקרות צורים, 8 (תשמ"ד), עמ' 53-40 ובהרחבה, הנ"ל, "עלייתו ושקיעתו של ענף גידול היונים בארץ", בתוך: אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה (א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט, עורכים), ירושלים תשמ"ו, עמ' 170-196; ב' זיסו, "שני מגדלי קולומבריום הרודיאניים בחורבת עלק ובחורבת אבו ח'ף", קדמוניות, 112 (תשנ"ז), עמ' 100-106.

7 תוספתא, ביצה א, י; בבלי, חולין קלט ע"ב. א' ארן, "יוני הרדסיות" בספרות התלמודית ומערות הקולומבריה במדינה, תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 356-362.

8 בבלי, חולין סב ע"א.

עצמו, אך מבחינה הלכתית, לצורך הבאת קרבן הוא נחשב כבן יונה.⁹ הדעת נותנת שבנוסף ליונים המבויתות, היו אנשים שצדו לצורך קרבן העוף גם את יונת הסלעים, שאוכלוסייתה הגיעה בעבר לרבות פרטים, כמו שתיאר חוקר הטבע הנרי טריסטרום (1964) באזורים שונים בארץ-ישראל.¹⁰

התור

התור הוא עוף ממשפחת היונים, הדומה בצורתו ובאורח חייו ליונה. זיהויו אינו מוטל בספק והוא תורגם בתרגום הארמי והערבי לתורה בשם 'שפנינא'. שמו העברי של התור נגזר מהמיינו המפורסמת תור-תור. בשם זה (turtur) תורגם בוולגאטה התור שבמקרא ובימינו השם המדעי של התור המצוי (*Streptopelia turtur*). מין זה הוא ללא ספק התור שאליה מכוונת התורה ומכוונים מקורות חז"ל. קביעה זו מסתמכת על כך שהוא המין השכיח ביותר מקרב שאר המינים המוכרים באזור ארץ-ישראל. לפניו היה אפשר לראות ממנו אלפי פרטים שאיכסלו את אזורי הארץ השונים. כך למשל ציין זאת טריסטרום (1864) באזור כנרת הירדן: "רבות של תורים... מאכלסים את הסככים הללו. החרדנו ממש עשרות מהם מכל שיח".¹¹

בארץ-ישראל ישנם עוד שני מיני תורים. הראשון הוא תור הצוארון (*S. decaocto*) שהוא עוף יציב שתפוצתו מוגבלת יחסית. המין השני הוא הצוצלת או תור העיר (*S. senegalensis*), אף הוא עוף יציב, שלפי דעת מקצת החוקרים הגיע למזרח התיכון רק בתקופה מאוחרת (ועל כך נדון בהמשך).

זיהוי התור שבמקורות עם התור המצוי (*Streptopelia turtur*) מתקבל גם על ידי ניתוח הפסוקים המתארים אותו בדייקנות מפליאה. מהמקורות עולה שמדובר בעוף נודד ולא יציב, ואכן בארץ-ישראל זהו עוף קיצי נודד הנפוץ באזורים שונים בין החודשים אפריל

9 כבלי, חולין קמ ע"ב. דבר זה נתמך בתרגום ירושלמי לבראשית טו ט, העורך הבחנה בין "תור וגזול" — שפנינא (= תור) ותסילה בר יון". וכן ראו דברי המאירי: "התסיל והוא מין עוף ממין יונה הנקרא טודו, אינו מין התור אלא ממין היונה ונמצא שבקטנו כשר בקרבן ולא בגדלו, והגאונים פרשו תסיל בלשון ערב אלורשאן", ראו: רבינו מנחם ב"ר שלמה, בית הבחירה למסכת חולין, ניו-יורק תש"ז, עמ' קכ. ה"ורשאן" הוא מין של יונה, ראו הרמב"ם, ביאור שמות הרפואות, (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 54, מספר 128.

לפי כל המקורות הללו ברור שאין התסיל זהה עם התור, כפי שזיהה אותו אהרני עם הצוצלת, ראו: "אהרני, תורת החי, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 193.

10 ה"ב טריסטרום, מסע בארץ-ישראל (ח' בן-עמרם מתרגם ומהדיר), ירושלים תשל"ז, עמ' 160, 170, 334 ועוד (בעמ' 257 מזכיר ציד של כשישים יונים למאכל).

11 טריסטרום, עמ' 426.

לספטמבר. אפשר לראותו בהמוניו בזמן שהוא חולף במהלך נדידתו בסתיו (בין אוגוסט לראשית אוקטובר) ובאביב (אפריל-מאי). יוצא אפוא שבעבר ניתן היה לראותו ולהשיגו בכל מועדי שלושת הרגלים. התורים אשר דוגרים בארץ שבים ממעונות החורף בתחילת אפריל במועד קבוע, כפי שתיאר הנביא ירמיהו:

גם חסידה בשמים ידעה מועדיה
ותור וסיס שמרו את עת באנה (ח, ז).

החסידה מייצגת את העופות החולפים בארץ (קינונה בארץ נדיר יחסית) ואילו הסיס והתור מאפיינים את הציפורים הנודדות השבות לקנן בארץ. על רקע זה ראוי להביא מדברי טריסטראם, שתיאר יפה תופעה, אגב מסעו בארץ באמצע חודש אפריל 1864:

תורי האביב אך זה חזרו ומילאו כל עץ וכל סבך. כל צעד שלנו הפריחם מתוך העשב לפנינו; הם עמדו על כל עץ ועל כל שיח; הם כיסו את כל פני הארץ. הם נודדים בהמונים עצומים, כולם בזמן אחד, ומסעם כה גלוי לעין, שבדין הזכיר הנביא את התור בראש הציפורים אשר ידעו עת בואנה.¹²

ואכן, בעונת האביב, כמעט בפתאומיות, חוזרים לארץ רבבות פרטים של תורים ממקום חורפם, וממלאים אותה בנוכחותם. ובהמולת קול המייתם האופייני לתקופה זו מתאים התיאור המפורסם משיר השירים:

כי הגה הסתו עבר, הגשם חלף הלך לו;
הנצנים נראו בארץ,
עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו (ב, יא-יב)

התור המצוי הוכשר לקרבן רק כאשר נחשב לגדול. הצבע הכללי של אברות התור הבוגר הוא חום ערמוני (מנומר בכתמים כהים) וזה מתאים לתיאור שמביא רש"י: "משיזיבו (התורים) — שיהא כנפי גופן גדולים ואדומים ומזהיבים כזהב".¹³ כאמור, התור המצוי הוא המין השכיח ביותר לאחר היונה שממנו הביאו את קרבן העוף. את הפסוק "גם צפור מצאה בית ודרור קן לה, אשר שתה אפרחיה את מזבחותיך" (תהילים פד ד) — ביאר בעל התרגום הארמי על סמך מציאות ימיו. את ה'ציפור' הוא זיהה עם היונה ואת ה'דרור' עם 'שפנינא' הוא התור, אשר גוזליהם כשרים לקרבן העוף. ייתכן שיש בכך גם לרמז על קינונם של מינים אלה בסמוך למקדש.¹⁴

12 טריסטראם, עמ' 379-380.

13 בבלי, חולין כב ע"ב.

14 אם כי לא בתוך תחום המקדש עצמו, וראו הערתו של רד"ק לתהילים פד ד.

התור אינו ידוע בדרך כלל כעוף מבוית. אנשים חסרי אמצעים שלא עלה בידיהם לרכוש או לגדל בני יונה, נהגו לצודם לצורך הקרבת הקרבן שבו היו מחויבים, או למכרם לצורך פרנסה. דבר זה עולה גם מסיפור המעשה הבא:

אגריפס המלך ביקש להקריב ביום אחד אלף עולות. שלח ואמר לכהן גדול: אל יקריב אדם היום חוץ ממני. בא עני אחד ובידו שתי תורים. אמר לכהן: הקרב את אלו. אמר לו: המלך צוני ואמר לי אל יקריב אדם חוץ ממני היום. אמר לו: אדוני כהן גדול, ארבעה אני צד בכל יום ואני מקריב שנים ומתפרנס משנים. אם אי אתה מקריבן אתה חותך פרנסתי. נטלן והקריבן. נראה לו לאגריפס בחלום, קרבן של עני קדמך...¹⁵

מלבד התור המצוי יכלו כמובן להביא לקרבן העוף גם ממיני התור האחרים, שאמנם היו יציבים בארץ, אך פחות שכיחים. בתלמוד מוזכר עוף נוסף שנחשב למין תור: "אמר ר' יהודה: הני כופשני צוצייני כשרים לגבי מזבח והן הן תורין של רחבה".¹⁶ יש הסבורים שמדובר במין תור שניכר בציצית נוצות על ראשו.¹⁷ אנו סבורים שהמונח "צוצייני" מורה על עוף שמאופייין בקול ציוצר¹⁸ ואולי הכוונה לתור צוחק (*S. risoria*), מין שניתן לבייתו ומקור שמו בקולו המיוחד דמוי צחוק בן-אדם. אפשרות נוספת היא שמדובר בתור העיר (*S. senegalensis*) המכונה גם כשם צוצלת ועל כך נרחיב בהמשך.

אף-על-פי שהתור הוא ציפור שכרגיל אינה מבויתת. ישנן כמה ראיות שבתקופת בית שני גידלו אנשים גם תורים. פילון האלכסנדרוני מציין שהתורה בחרה ב"תור הביתי" לקרבן העוף מפני שהוא נוח בטבעו. הוא מציין גם שטבעם של התורים להתבודד,¹⁹ תכונה שאינה מסייעת לכדאיות הכלכלית של גידולם. עלותם של התורים הייתה אפוא גבוהה משל היונים ולכן מדובר בתופעה שלא הייתה שכיחה כנראה. מכל מקום, היו אנשים שאף פיתמו תורים ובני יונה למאכל. הבריייתא במסכת ביצה אומרת שמותר לאדם ללכת ביום טוב "אצל פטם הרגיל אצלו ואומר לו: תן לי תור אחד או גוזל אחד".²⁰ המונח 'גוזל' הוראתו בדרך כלל יונה צעירה ויותר מאוחר הורחב לצעיר העופות.²¹ מקור זה מאשש את דברי הרמב"ם שרק

15 ויקרא רבה ג, ה.

16 בבלי, חולין סב ע"א-ע"ב.

17 מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 137.

18 ראה: שה"ש רבה א, ט בעניין שלמה המלך: "צפור מצוצי והוא היה ידוע מה מצוצי", וכן השו"ב בקהלת רבה א, א: "צפור מצויין וידוע על מה מצויין".

19 פילון האלכסנדרוני, ב, עמ' 265.

20 בבלי, ביצה כט ע"ב.

21 ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 51.

טעמם של היונים הצעירים והתורים הבוגרים ערב.²² על ביות התור אנו למדים מהמשורר היווני אופיאנוס (סוף המאה השנייה) אגב תיאור דרך צידתו של תור הבר. הוא כותב שהתורים ניצודים במקומות שהם באים אליהם לרוות את צמאונם. הציידים מניחים שם תור מתורבת המשמש כציפור-פיתוי ובסמוך לו פורשים את הרשת הלוכדת, כך נמשך תור הבר אל הרשת הפרושה ונופל אל תוכה.²³

הצוצלת

התור המבוית הנזכר במקורות הוא קרוב לוודאי תור העיר, הקטן שבמיני התורים הגדלים בארץ (*S. senegalensis*), המכונה גם בשם צוצלת. אך יש חוקרים הסבורים שעוף זה הגיע למזרח התיכון רק בעקבות כיבושי האיטלאם. במאה התשע-עשרה הייתה תפוצתה של הצוצלת מוגבלת ורק במהלך המאה העשרים היא התרחבה לכל אזורי הארץ.²⁴ לדעתנו, סברת החוקרים שהצוצלת לא הייתה מוכרת בימי קדם בארץ אינה מוכחת ודורשת בחינה מחודשת. תפוצתה של הצוצלת עשויה להשתנות בעקבות ההתיישבות האנושית; במאה התשע-עשרה הייתה ההתיישבות בארץ דלילה, אך משהחל עם ישראל לשוב אל אדמתו ומרכזי האוכלוסין גדלו, הרחיבה גם הצוצלת את תפוצתה.

השם 'צוצלת' נגזר מהשם התלמודי לציפור קטנה בשם "ציצלתא" או "צילצלא"²⁵ ולפי הערוך הם מין תורים הנזכרים בגמרא ("צוצייני... כשרים לגבי מזבח והן הן תורין של רחבה").²⁶ גם המאירי מזהה את ה"אציפי" הם ה"צוצייני" עם הצוצלת: "דאצופי הוא ממין התור ונקרא כלשון ערבי אלפאכתר והוא צוצלא האמור בסנהדרין פרק חלק, מין אחד של תורים היה מצוי אצלם והיו קורין להם תורים של רחבה והעירו עליהם שכשרים לקרבן".²⁷ ואכן עד היום נקרא התור באחד משמותיו בשם "צלצל", ותור העיר הקטן נקרא בשם "פאח'תה".²⁸

מכל מקום לעניין קרבן העוף והבחינה השיטתית הצוצלת נחשבת כ'תור'. נציין גם שאין במקורות כל התייחסות למיני תור שאינם כשרים, וממילא מין זה הוא כשר. מדובר בציפור

22 מורה הנבוכים (מהדורת ' קאפח), ג, מו, עמ' שפג.

23 ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, ירושלים תש"י, עמ' 91.

24 א' שמאלי, צפרים בישראל, ב, רמת-גן 1968, עמ' 409; אנציקלופדיה מקראית, ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 469; החי והצומח, עמ' 269.

25 בבלי, שבת פ ע"ב; בבא בתרא עה ע"א; סנהדרין ק ע"א.

26 הערוך, ערך צלאל, לפירוש בתלמוד בבלי, חולין סב עב.

27 רבינו מנחם ב"ר שלמה, בית הבחירה למסכת חולין, ניו-יורק תש"ו, עמ' קכ.

28 א' אלמעלוף, מעגים אלחיואן, קהיר 1932, עמ' 87, 208.

שיש עליה מסורת טהרה ויש עדויות על כשרות אכילתה. הרב י"מ לוינגר כתב: "שוחטים מעדות שונות מוסרים שהם שוחטים תורים אלה ללא פקפוק".²⁹ הצוללות מכונות גם "יונים חומים" וכל גדולי שוחטי ירושלים האשכנזים של הדורות האחרונים העידו שהם שחטו מהם.³⁰ ועוד בעניין זה כתב הרב דן שוורץ לר' חזקיהו יוסף כהן:

בנוגע לאותם ה'תורים-החומים' (המכונים כפי קצת אנשים 'יונות-בר') המצויים מאוד ברחובותינו, קיבלתי אודותם עדות על מסורת כשרות ברורה שיש עליהם, מפי שנים מחשובי זקני השוחטים הידועים, שהיו מזקני השוביים מלפני כשני דורות, הר"ר יהושע לייב סקול ז"ל והר"ר מנשה רוזנפעלד ז"ל. והעידו ברורות — לאחר שצדתי והבאתי לפניהם מאותו ה'מין', כי בירושלים היו אוכלים את אותם ה'תורים' לכתחילה ולמהדרין מן המהדרין, מבלי שום חשש ערעור ופקפוק. והוסיף לומר הר"ר מנשה רוזנפעלד ז"ל, אשר באותם התקופות הקשות, שלא היה בירושלים עוף בהישג יד לכבוד שבת קודש, היה זה יומא טבא, כשהצליחו לתפוס 'תור' מהסוג הנזכר, ולשחטו לכבוד השבת. ועל כך עדותי ברורה, דן שוורץ.³¹

בין היונה לתרנגול

מדוע נבחרו נציגי משפחת היונים לשמש כקרבת העוף ולא התרנגול שכבר בתקופה הקדומה נחשב לעוף מאכל כשר ומשובח?

שאלה זו כבר עלתה בעבר בפני חכמי ישראל. רש"י הסביר זאת בגזרת הכתוב³² ואנו ננסה להבין את הגיונו של המקרא. דומה שהפתרון לשאלה זו קשור בעיקרו למועד ביותר של היונה והתרנגול בידי האדם ולהבדל בהתנהגותם.

היונה היא העוף הנזכר ביותר מכל מין עוף אחר במקרא (32 פעמים), אחריו הנשר (26) ושלישי הוא התור (14). כנראה שאין אלה מספרים מקריים והם מעידים על מרכזיותם ושכיחותם בתרבות האנושית באותה תקופה. לעומת זאת, התרנגול אינו נזכר בשמו במקרא ויש המזהים אותו עם שמות אחרים, הנזכרים פעם אחת בלבד כגון: נרגל (מל"ב יז, ל), דרזיר מתנים (משלי ל לו), שכוי (איוב לח לו) ועוד.

29 הר' י"מ לוינגר, מזון כשר מן החי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 79.

30 ר' שמעון מרגליות, ספר הבנים תקח לך (מהדורה שנייה), ירושלים תשנ"ז, עמ' קעה.

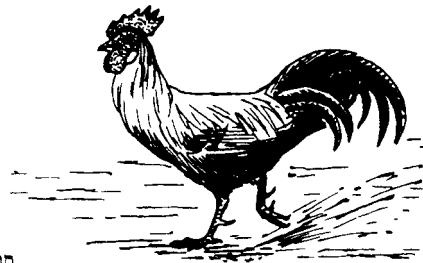
31 תודתי לרב חזקיהו כהן על שהעביר לי צילום מהמכתב מ"ג סין תש"ס.

32 רש"י לחולין סא ע"ב, ד"ה לקרבן.

ציור תרנגול על שבר כד שהתגלה בחפירות גבעון

עדויות למציאותו של התרנגול בתקופת המקרא אפשר לראות בדמותו החקוקה על שתי טביעות חותם (אחת מתל אלנצבה) ואיור על כד מגבעון. ממצאים אלה מתוארכים למאה השביעית והשישית לפנה"ס.³³ התרנגול בוית בדרום מזרח אסיה, ומניחים שחדר לארץ-ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת או בתחילת תקופת הברזל, כפי שעולה ממצאי עצמות שנמצאו בלכיש ותל

תרנגול בנקיבה הנחשב לאבי התרנגול המבוית

חשבון בשכבות המתוארכות לתקופה זו. בתחילה הייתה חשיבותו של התרנגול בכלכלת הקיום הים תיכונית מועטה. כנראה שרק החל מתקופת הברזל השנייה הוא החל להשתלב בכלכלת הקיום של ארץ-ישראל.³⁴ ממצא מעניין הוא עצמות הציפורים שנמצאו באתר

33 ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 379-382; א' בליק, "התרנגול במקרא", בית מקרא, יח (תשל"ג), עמ' 65-69; א' שושן, בעלי חיים בספרות ישראל, רחובות תשל"א, עמ' 221-223. על טביעות החותם, ראו: N. Avigad & B. Sass, Corpus of West Semitic Stamp Seals. Jerusalem 1997, pp. 52-54.

34 ב' רוזן, "כלכלה וקיום בתקופת ההתנחלות", בתוך: מגוודות למלוכה (נ' נאמן וי' פינקלשטיין עורכים), ירושלים 1990, עמ' 404-405; O. Borowski, Every Living Thing. Daily Use of Animals in Ancient Israel. Walnut Creek - London - New Delhi 1997, pp. 157-158.

ה'עופלי' בירושלים מתקופת הברזל השנייה, שהיה מיושב עד חורבן בית ראשון בשנת 586 לפנה"ס. באתר נמצאו שרידי עופות בר ועופות מבויתים ובהם תרנגול, יונת סלעים, תור, אוז, ברוז, חגלה וציפורי שיר קטנות.³⁵

דומה שגם בשלהי בית ראשון הייתה חשיבות בשר התרנגול קטנה לעומת בשר יונים וציפורים אחרות. כך למשל בספר נחמיה לא נזכר התרנגול במפורש ברשימת המנות הקצובות לארוחות בכל יום, כי אם "שור אחד, צאן שש ברורות וצפרים נעשו לי". (נחמיה ה, יח) עם הזמן גדלה חשיבותו של התרנגול, ובתקופת המשנה והתלמוד הוא תפס מקום מרכזי ביותר במשק האדם כמקור לביצים ובשר ובתלמוד מובא בשם ר' יוחנן: "מובחר שבעופות תרנגולת".³⁶

ההסבר מדוע בחרה התורה ביונה ובתור ולא בתרנגולת הוא כפי שציינו, בשל שכיחותם הרבה בתקופת המקרא. בתקופה מאוחרת יותר, כאשר התרנגול נחשב כבר לעוף שכיח ומשובח, הביאו חז"ל טעמים אחדים מדוע עדיפים העופות ממשפחת היונים לקרבן העוף מאשר התרנגול. הסברים אלה קשורים להבדלים בהרגלי האכילה שלהם, לנאמנותם לאדם ולהתנהגותם המינית. להלן נביא כמה ממאמרי חז"ל המשבחים את תכונותיהם החיוביות של היונים, המתאימות למקדש כמקום מקודש וכסמל לטוהר ושלום.

היונה והתור ניזונים כמעט רק ממזון צמחי, בעיקר זרעים למיניהם הנמצאים על פני הקרקע. לעומת זאת התרנגול נוהג לחטט בתוך האדמה, לנקר באשפה³⁷ ולהשלים את מזונו משרצים קטנים ובכך עשוי לטמא את הקדשים. לכן נקבע ש"אין מגדלין תרנגולים בירושלים, מפני הקדשים".³⁸ זאת ועוד, בבית המקדש היו 'מים המקודשים' (מים עם אפר פרה אדומה) והיונה היא העוף היחיד שלא פוסלת בשתייתה מים אלה: "כל העופות פוסלין, חוץ מן היונה, מפני שהיא מוצצת".³⁹ היונה בניגוד לרוב העופות יכולה לשתות מים כאשר מקורה טבול במים. השתייה נעשית בתהליך שאיבה (מציצה), כך שאין חשש התזה של המים המקודשים במהלך השתייה כמו שקורה לעתים בעופות אחרים. אצל התרנגולת, המסתמים המכסים את סדקי נחיריה הם קשים ואינם יכולים להיסגר בשעת השתייה. לכן התרנגולת דולה את המים במקור התחתון, מרימה את ראשה כלפי מעלה ומזלתם לתוך

35 בורובסקי, עמ' 158.

36 בבלי, בבא מציעא פו ע"ב.

37 תוספתא, בבא מציעא ח, ל; בבלי, יומא עה ע"ב.

38 משנה, בבא קמא ז, ז; תוספתא, שם, ח, י; אבות דר"נ נ"א פל"ה (מהדורת שכטר), עמ' 105, שם, נ"ב פל"ט, עמ' 107; א' קימרון, "התרנגול והכלב ומגילת המקדש", תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 473-476.

39 משנה, פרה ט, ג.

לועה. "ודרך התרנגולין לאחר שתייתם לנגב פיהן בארץ", ודבר זה עשוי לטמא את המים המקודשים.⁴⁰

העופות ממשפחת היונים, בניגוד לתרנגול, נחשבו לסמל התום, הצניעות והנאמנות. דבר זה בא לידי ביטוי במאמרים האלה:

היונה הזאת תמה, היונה הזאת מצוינת, יונה זו צנועה, יונה זו פושטת צוארה לשחיטה, יונה זו שמכרת בן זוגה אינה ממירה אותו באחר...⁴¹ אמר רבי יוחנן: אילמלא לא ניתנה תורה היינו למדים... (איסור) עריות מיונה.⁴²

לעומת תמימותה וכניעותה של היונה, נחשב התרנגול לעז או לחצוף שבעופות.⁴³ המשנה מביא את התרנגול כדוגמה לעוף מבוית שמרד וברח לבנות קן, בניגוד ליוני הרדסאות.⁴⁴ התרנגול נחשב לעוף מזיק שגורם נזקים רבים⁴⁵ ורבי יהודה בן בבא העיד שנסקל תרנגול בירושלים על שהרג את הנפש⁴⁶ ובתלמוד מוסבר שראה תינוק שראשו רופס וניקרו.⁴⁷ התרנגול נחשב אפוא לעוף מזיק שפגיעתו הרעה עשויה לגרום למוות, תכונה שאינה מתאימה לרוח השלום והשלווה שסימל המזבח בפרט והמקדש בכלל⁴⁸ ולכן נאסר כקרבן העוף. גם בתקופת המקרא נחשב התרנגול לעוף מסוכן, ובשני החותמות שנמצאו מתקופה זו נראים תרנגולים בעמדות קרב, דבר המעיד על קיום מלחמות תרנגולים ביניהם.⁴⁹ מדובר בתחרויות אכזריות, הידועות גם בימינו שבמהלכן נלחמים התרנגולים

- 40 ראה פירוש ר' שמשון משאנו והרא"ש למשנה בטהרות ג, ח, במקרה שעוסקת שם המשנה, תכונה זו של התרנגולת היא דווקא גורם מכשיר.
- אגב, הקראים פסלו את התרנגול לאכילה משום שאינו מוצץ כמו היונה, אך רס"ג דחה טענה זו, שכן הפסול הוא לקרבן אך לא לאכילה, ראו: "קאפת, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קכג.
- 41 שה"ש רבה א, א וכן בענין התור, ראו רש"י לתהלים עד יט.
- 42 בכלי, ערובין ק ע"ב.
- 43 בכלי, ביצה כה ע"ב; שמות רבה מב, ט. המדרש רואה בתכונה זו עניין חיובי, אך דומה שתכונות אלה אינן מתאימות לרוח השלום שסימל המקדש ועוד ראה בעניין זה להלן.
- 44 משנה, חולין יב, א; א' קורמן, "שלח תשלח את האם — הקשיים בהבנת המצוה", שמעתי, 132 (תשנ"ח), עמ' 30-36.
- 45 סיכום המקורות, ש' שפירא, עופות בספרות התלמודית, ירושלים תשכ"א, עמ' 30.
- 46 משנה, עדויות ז, א.
- 47 ירושלמי, עירובין פ"י, ה"א, כו ע"א.
- 48 רעיון זה מופיע במקרא בדמות האיסור להניף ברזל על המזבח (שמות כ כב ודברי המפרשים, שם). המקרא מציין במפורש שרוד נפסל לבנות את בית המקדש משום היותו איש מלחמות ששפך הרבה דמים ולכן הדבר הוטל על שלמה בימי רגיעה: 'כי שלמה יהיה שמו ושלום ושקט אתן על ישראל בימיו' (דב"א כב ח-ט, שם, כה ג).
- 49 אביגד וזאס, עמ' 52-54; בודנהיימר, ב, עמ' 381.

דמות תרנגול הטבועה בחותם שהתגלה בתל אלנצבה

ביניהם עד מוות.⁵⁰ לפי זה יוצא שאין מדובר כאן רק בהסבר מאוחר, אלא שהצו המקראי אכן בחר במכוון להימנע משימוש בתרנגול בשל תכונותיו הרעות ולא רק משום שכיחותו הקטנה. כפי שראינו, אכן היו התרנגולות מוכרים בארץ-ישראל בתקופת המקרא, ושירידי נמצאו בעופל יחד עם היונה והתור, ואם הצו האלוקי היה דורש דווקא תרנגול כקרבן העוף, לא הייתה כל בעיה לגדלם בהיקף גדול.

במיוחד מציינים המקורות את ההבדל בין העופות ממשפחת היונים לבין התרנגול בכל מה שקשור לרבייה ולהתקשרות בין שני בני הזוג. היונה והתור ידועים כמונוגמים מובהקים, וגם כאשר אחד מבני הזוג מת אין השני מתקשר בנקל לבן זוג אחר.⁵¹ לעומת זאת, הרבייה אצל התרנגול מאופיינת בפוליגיניה, היינו זכר אחד מזווג נקבות רבות ולכן הוא נחשב כעוף השטוף זימה.⁵² אמנם בספר הושע מתואר אפרים "כיונה פותה — אין לב" (ז, יא) והמפרשים המאוחרים ביקשו ללמוד מכך דווקא על כוונתה של היונה.⁵³ כדרך פרשנות זו מובא במדרש המאוחר שנכתב בשלהי המאה האחת-עשרה, הטעם להבחנה בין גיל התורים ובין גיל היונים המותרים לקרבן העוף:

50 עדויות רבות על מלחמות תרנגולים מביא ש' אברמוביץ, תולדות הטבע, ב, זיטמיר תרכ"ז, עמ' 246-244.

51 החי והצומח, יב, עמ' 260.

52 כבלי, ברכות כב ע"א: 'שלא יהו תלמידי חכמים מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים', וכן ראו פירוש הרמב"ן ורבנו בחיי לויקרא א יד.

53 י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 242-243, סבור שהנאמנות אצל בני הזוג קיימת כיוני הסלעים בעוד שאינה תמיד נשמרת אצל היונים המבויתות. אולם לאמיתו של דבר, כפי שמופיע בספרו של א' עץ-הדר, גדול יונים, ירושלים תש"ז, עמ' 60, יונת הבית הנקבה נאמנה תמיד לבן-זוגה, ואילו רוב הזכרים מבליים את שעוניהם הפנויות עם יונת פנויות אחרות. לא בכדי המקורות מדברים בשבח היונה (בלשון נקבה) ולא בשבחן של היין הזכר.

מפני מה תורין גדולין כשרין, שכיון שאבד זוגו שוב אינו מזדווג לזוג אחר, אבל היונה היא פותה, אין לה לב, לפיכך קטנים כשרים קודם שיזדווגו.⁵⁴

אולם דומה שמדובר בפרשנות קשה, והפסוק בהושע התכוון לחוסר בינתה ואופיה התמים של היונה, שהם במקרה זה תכונות שליליות, ולא התכוון לפקפק בנאמנותה לבן זוגה.⁵⁵

שני עופות אלה, התרנגול והיונה, היו ידועים כעופות מקודשים בקרב עמי קדם⁵⁶ לפיכך לא ייחסנו הבדל מהותי בין קרבן העוף הישראלי ובין פולחנם של העמים השכנים. יחד עם זאת, הייתה כנראה משמעות להבדל הגודל בין התרנגול כעוף מאכל גדול יחסית, ובין היונה או התור הקטנים. הדבר מסמל את ההבדל הרעיוני המהותי המבדיל בין הקרבן בישראל ובין הקרבן בשאר העמים ששכנו מסביב. באופן כללי, החלקים המוגשים למזבח בישראל הם זעירים במידה שאינה תואמת את רעיון האכלת האלוהות, כפי שהיה קיים בעמים האחרים. אמנם בקרבן עולה הכמות המוגשת עשויה להיות גדולה, אך אין הדבר בגדר תנאי הכרחי, שכן ניתן היה להקריב עולה בכמות זעירה בדמות קרבן עולת העוף. למעשה, היונה הייתה הקרבן הקטן ביותר מבין בעלי החיים המבויתים והמקרא אף מצמצם יותר ודורש דווקא בן-יונה ולא יונה בוגרת.⁵⁷ הרמב"ם מביא את קרבן העוף כדוגמה להבדל התהומי בין העבודה לה' ובין עבודת האילים, שאנו שורפים בן-יונה והם שורפים את ילדיהם.⁵⁸ הקרבת בן-יונה או תור ולא תרנגול מבליטות אפוא את הרעיון שמדובר בעניין סמלי ולא בקרבן שצריך לספק את תאבונו של האל. יתירה מזאת, כפי שהפסוק מציין, הצו המקראי מתחשב בצורכי האדם ומאפשר לו להקריב על פי יכולתו הכלכלית וזמינות המוצרים.

בן-יונה ותור בוגר

בכל מקום שנזכר בתורה תורים ויונים לצורך קרבן, תמיד הקפיד הכתוב לציין אצל היונים "בני יונה", ואצל התורים לא נמצא הלשון "בני תור". מכאן דייקן חז"ל ולמדו שניתן להביא

54 רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, לויקרא א יד וכן פירוש החזקוני, שם. לפי פרשנות זו, בני יונה הם בשלב בוגר, רק שלא הגיעו עדיין לבשלות מינית.

55 ראה פירוש דעת מקרא להושע ז יא. תיאור מדויק של תכונותיה של היונה, ראה במדרש הקדום יותר, שה"ש רבה א, א.

56 על פולחן היונה בתקופת המקרא, ראו: אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, עמ' 607. על התרנגול בפולחן, בודנהיימר, ב, עמ' 381. בתלמוד פירשו שהאל "נרגל" (מל"ב יז, ל) היה תרנגול (בבלי, סנהדרין סג ע"ב). על הקרבת תרנגולים ויונים בבבל ובשומר, ראו: צ' וינברג, הקרבן בישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 64.

57 וינברג, עמ' 328.

58 מורה הנבוכים (מהדורת י' קאפח), ג, מז, עמ' שפח.

רק תורים גדולים או בני יונה, היינו יונים בצעירותם. חז"ל גם הביאו סימנים ביולוגיים שמגדירים במדויק באיזה שלב בדיוק כל אחד מהעופות כשר או לחילופין נפסל. להלן נביא מהמקורות התנאיים כמה גרסאות לסימנים אלה:

(א) "הכשר בתורין פסול בבני יונה והכשר בבני יונה פסול בתורין. תחלת הציהוב — בזה ובזה פסול".⁵⁹

(ב) "ת"ר יכול יהו כל התורים וכל בני היונה כשרים, תלמוד לומר מן התורים ולא כל התורים, מן בני יונה ולא כל בני יונה, פרט לתחילת הציהוב שבוה ושבוה שפסול. מאימתי התורים כשרים? משיזהיבו. מאימתי בני יונה פסולין? משיצהיבו.⁶⁰

(ג) "בני יונה מששלעלו או עד שיצהיבו. תורים משיפריחו, אפילו הן זקנים; נמצאת אומר כשר בתורין פסול בבני יונה, כשר בבני יונה פסול בתורין".⁶¹

ביאור הסימנים 'ציהוב', 'זיהוב', 'עלעו', 'פריחו' אינו ברור לנו לגמרי, והאם בהכרח מדובר בשמות שונים לאותו שלב בהתפתחות העוף או תיאור שלבים שונים. להלן נציע שתי אפשרויות הסבר עיקריות לסוגיה זו.

שיטה ראשונה: ציהוב-זיהוב הוא שלב תחילת צימוח הנוצות

הדרך הראשונה מתייחסת למילים "ציהוב-זיהוב" כמתארות את השינוי החיצוני בעופות. לפי כל מקורות התנאים זמן בגרותם של היונים והתורים הוא בשלב שהם משנים את גוונם לצהוב או לזהוב. המקורות הללו אינם מציינים מה היא מהות שינוי הגוון, או באיזה שלב ביולוגי מוגדר מתחיל זמן בגרותו של העוף. לפי דרך זו אפשר שישנן כמה גישות פרשניות להסבר המקורות התנאים.

כפשוטו נראה שמדובר בשלב מוקדם יחסית. כאשר הגוזלים של בני משפחת היונים בוקעים מהביצה הם סומים, כמעט ערומים ומכוסים בפלומה דלילה וחיוורת. בגיל ארבעה או חמישה ימים נפקחות עיניהם, וגופם מתמלא בפלומה צהובה אצל היונים, ואילו אצל התורים הפלומה מזהיבה.⁶² לפי הסבר זה תחילת בגרותו של בן היונה קשורה לתחילת צימוח אברי העופה. כאשר הפלומה צהובה או זהובה מתחילים לבצבץ קולמוסי הנוצות⁶³ ולאחר כיומיים-שלושה (בגיל 6-8 ימים) הם נפתחים ובגיל שבועיים בערך מכוסים היונים והתורים בנוצות ומתחילים באימוני העופה. לפי זה 'בן-יונה' מותר משלב בקיעתו מהביצה

59 משנה, חולין, א, ה.

60 בבלי, חולין כב ע"ב; ספרא, דבורא דנדבה, פרשה ו.

61 תוספתא חולין א, טו.

62 החי והצומח, ו, עמ' 268.

63 ובלשונו של הט"ז לשר"ע י"ד טו: "ושיעור דנפתחו בעיניהם ושיעור דגדלות כנפים שיעור אחד הוא".

ועד לשלב צימוח נוצותיו, ואילו התור כשר רק מהשלב שהוא מכוסה בנוצות ומתחיל באימוני תעופה. לפי שיטה זו אין הקבלה מוחלטת בין שלב הציהוב וההפרחה, אלא קיים ביניהם שלב ביניים, שאצל שניהם הוא נאסר לקרבן. כמו-כן הדבר עולה בקנה אחד עם שיטת תנא קמא שסובר שאכילת אפרוחים מותרת מיד עם בקיעתם, אפילו שלא נפקחו עיניהם.⁶⁴

בדברי התוספתא מובא עוד סימן להגדרת הזמן המגביל את כשרותו של בן היונה לקרבן: "בני יונה משלעלו או עד שיציהבו".⁶⁵ על משמעות המונח "משלעלו" (גרסאות אחרות: משעיל עלו; משיעלעו) דנו אמוראי בבל:

תני יעקב קרחה: מאימתי בני יונה כשרים משיעלעו הוא תני לה, והוא אמר לה 'אפרוחיו יעלעו דם' (איוב לט ל). אימת אמר אביי, מכי שמיט גדפא מיניה, ואתי דמא.⁶⁶

אביי הסביר את הסימן שנתן ר' יעקב קרחה, שבני יונה כשרים מהשלב שאם נעקרה כנף הגוזל (או הנוצה ממקומה), יוצא מהגוף דם.⁶⁷ כלומר הגוזלים כשרים מזמן שיש בגופם הרבה דם וכאשר הם נפצעים ניתן להבחין בדימום השותת מהם. מציאות זו קיימת בעיקר החל משלב התפתחות הנוצות והיא ניכרת בעיקר אצל יונים מתבגרות.⁶⁸ מזה אפשר ללמוד שלא ניתן להקריב אפרוח בן יונה מיד עם בקיעתו, אלא לאחר ימים מספר, כשגופו מתחיל להתפתח. אך מהגרסה שמביא הרמב"ם נראה שאין סתירה. בהקשר לקרבן העוף הוא סבר שבני יונה מותרים עד השלב שבו גופם מתמלא דם, היינו בשלב מוקדם מאוד, כפי שניתן להבין מפשט המשנה והברייתא (חולין כב ע"א-ע"ב). דבר זה בא לידי ביטוי בולט בנוסח ההלכה: "ועד מתי יהיו בני יונה כשרים? כל זמן שעוקר כנף ומתמלא מקום עיקרו דם,

64 בבלי, ביצה ו ע"ב; חולין סד ע"ב. בנוסח ראשון למאמר זה ביקשתי לערוך זיקה והקבלה בין סוגיית מועד כשרותם של בני היונה לקרבן, לסוגיית אכילת אפרוחים קטנים המופיעה במקורות תנאים אחרים בהקשר לדין לאפרוחים שנולדו ביום טוב. ההקבלה בין שתי הסוגיות אמנם פותחת כיווני פרשנות חדשים, אך גם מעמידה קשיים לא מעטים, ראו בתוך: מעלין בקדוש, ד (תשס"ב), עמ' 117-144, וכמיוחד עמ' 128-138. בפרק זה נמנעו ממתן זיקה בין שתי הסוגיות במטרה לפשט בין הדברים.

65 תוספתא חולין א, טו.

66 בבלי, חולין כב ע"ב.

67 תלוי בהסבר המונח "גדפא", כנף או נוצה (השווה לתרגום באיוב לט יג) או שהכוונה לצלע, ראו תוספות לחולין כב ע"ב, ד"ה יעלעו דם.

68 זאב וינר, מגדל יונים מנוסה, סיפר לי שבקרב מגדלי היונים קיימת שיטה לטיפול ביונה חולה או שאיבדה את תאבונה על ידי מריטת נוצות התעופה או הזנב. מריטת הנוצות מבטיח גורמת לירידת דם רב. ועל פי התיאוריה הזו, החלפת הדם גורמת להוצאת המחלות ומביאה להתחדשות ולהתאוששות (ראיון ח' תמוז תשס"א; 29.6.2001).

והתורים כשרים משיזהבו".⁶⁹ ייתכן שהתשובה "כל זמן" לשאלה "עד מתי" היא גם כמשמעות "עד". השלב שבו גוף האפרוחים מתמלא בדם, הוא גם השלב שבו הם מכוסים בפלומה צהובה, צפופה יחסית ואז מתחילים לבצבץ קולמוסי הנוצות. לפי הסבר זה בשיטת הרמב"ם, שלב בגרותו של בן יונה לעניין קרבן העוף מתחיל בזמן שהנוצות מתחילות להיפתח ולגלות את גווניהם, כ-6-8 ימים מיום בקיעתו מהביצה. כנראה שזה השלב של "הציהוב" הנזכר במשנה אותו מכאר הרמב"ם כ"תחלת התגוונות הנוצות".⁷⁰ בהמשך, נציע דרך אחרת להבנת שיטת הרמב"ם.

רש"י פירש את מועד כשרותם או פסילתם של בני היונה והתורים על פי פירוש האמוראים בבבלי, על פי גירסת נוסח התלמוד שלפנינו (שלא כגירסת הרמב"ם). לפיכך על פי פרשנותו יש לאחר את זמן בגרותו של העוף, ולפרש פירוש שונה את ההסבר שאנו נתנו לעיל לדברי התנאים. לפי רש"י "תחילת הציהוב (אצל בני יונה) – כשמתחילין לצהב כנפים (= נוצות) שסביבות צוארם פסולים... משיזיהבו (התורים) – שיהא כנפי גופן גדולים ואדומים ומוזהיבים כזהב".⁷¹ במקום אחר כתב: "ואימתי תורין כשירין משיזיהבו ואימתי בני יונה פסולין משיזיהבו נוצה מוזהבת שסביב הצואר".⁷² בשני המקרים רש"י מדבר על שלב הזהבת או האדמת כל נוצות התור, וכאן הכוונה לשלב בו גוזל התור המצוי מחליף את הפלומה המוזהבת שעל גופו לנוצות בגוון חום-ערמוני. אשר ליונה, מציין רש"י, שהיא בוגרת כאשר מהפתחות נוצות הצוואר שלה בגוון זהוב-אדום. בהנחה שהוא לא מתכוון לזן מסוים של יונה מבויתת, אפשר שזה מתאים לצבעים המתכתיים של אדום וירוק המאפיינים את נוצות הצוואר והחזה העליון של יונת הסלעים.

רש"י מתייחס להופעת הנוצות של אזור הצוואר כשלב המגדיר את בגרותה של היונה, מתוך הכרה מדויקת של הביולוגיה שלה. כשבועיים לאחר בקיעת הביצים, גוזלי היונה עוטים נוצות כשל בוגרים, לבד מאזור הראש והזפק שבהם גדלות הנוצות באיחור (דבר המאפשר להם להכניס את כל מקורם אל תוך לוע ההורים ולקחת ממנו מזון). רק בגיל שלושה שבועות נשלם כיסוי כל גופה של היונה בנוצות. זהו למעשה השלב שרש"י מגדיר אותו כבוגר. כלומר, לפי רש"י לא ניתן להקריב מעל גיל שלושה שבועות בערך, מזמן שהוא

69 הלכות איסורי מזבח, פ"ג ה"ב.

70 פירוש המשנה, חולין, א. ה. מדברי הרמב"ם בהלכות איסורי מזבח פ"ג, ה"ח עולה לכאורה קושי, שם נאמר: "מצות עשה להקריב כל הקרבנות מיום השמיני והלאה... וכל שבעת הימים נקרא מחוסר זמן". לפי זה הרמב"ם לכאורה סובר שבן יונה עד גיל שמונה ימים הוא פסול. אולם נראה שדברי הרמב"ם כוללים רק את הבהמות ולא את העוף, ראו הערתו של ר' יחיאל זילברברג, צפונות, יד (תשנ"ב), עמ' קח.

71 בבלי, חולין כב ע"ב

72 בבלי, זבחים סח ע"ב.

עוטה בנוצות לגמרי, אולם גם לא ניתן לאוכלו ולהקריב ממנו כאשר הוא צעיר מדי, שהרי לפי גישתו אין לאכול אפרוח שטרם פקח את עיניו מפני "דביום שנולדו מאוסים הן",⁷³ כדעת ר' אליעזר בן יעקב.⁷⁴

אפשרות אחרת להסביר את רש"י במאמר: "תחילת הציהוב (אצל בני יונה) — כשמתחילין לצהב כנפים (= נוצות) שסביבות צוארם פסולים" היא שמדובר בשלב מאוחר, בגיל חמישה חודשים בערך. עץ-הדר בספרו "גדול יונים" כתב: "היונים הצעירות מתחילות להשיר את נוצותיהן בהגיען לגיל שלשה חדשים בערך. נשירה זו חלה בלי קשר לעונות השנה והיא באה לסמן את תקופת ההתבגרות של היונה. עם סיום הנשירה (חדשיים מהיום בו החלה), באה היונה לכלל בגרות מינית".⁷⁵ במקום הנוצות שנושרות מתפתחות נוצות חדשות, ובזני יונים רבים שצבע היסוד שלהם לבן, ניתן להבחין בנוצות בגוון חום העוטפות כטבעת את צוואר היונה הבוגרת, בעוד בשלב המוקדם ניתן למצוא כתמי צבע גם בחלקים אחרים של היונה. כך גם הגדיר אלבק את השלב של "הצהוב" שפוסל הן בתורין והן בבני היונה.⁷⁶ הרב י"מ לוינגר מתאר מצב זה בדרך שונה מעט ואף מלווה וממחיש את דבריו בתמונות; בבן יונה — הנוצות באזור הצוואר אינן מבריקות והעיניים כהות. בקצה הנוצות עדיין ישנם חוטים לבנים-צהובים. עם ההתבגרות נעשות העיניים צהובות והנוצות מבריקות והוא הזיהוב או הציהוב לפי רש"י.⁷⁷

לסיכומו של דבר, לדעת רש"י ניתן לאכול בני יונה החל מגיל ארבעה-חמישה ימים בערך ועד לגיל שלושה שבועות, או לפי פרשנות אחרת עד גיל ארבעה-חמישה חודשים, היינו, מזמן שהוא מתחיל לפתח את נוצותיו ועד שגופו מתמלא בהן לגמרי.

אין ספק שהפרשנות המתארת את שלב הציהוב כשלב מוקדם מאוד מעלה קשיים אחדים. ראשית, שיטה זו מצמצמת מאוד את המועד שבו ניתן להקריב בן-יונה. ולמעשה, לפי שיטת ר' אליעזר בן יעקב שסובר שאסור לאכול אפרוחים שלא נפתחו עיניהם משום איסור שרץ⁷⁸ הדבר כמעט בלתי אפשרי.

אבל דומה שהבעיה המרכזית היא חוסר ההתאמה למציאות שעומדת מאחורי הסוגיות שבהן דנות משניות מסכת קינים. מסכת זו עוסקת רבות בגוזלים שנתערבו אלו באלו (חובה בנדבה או עולה בחטאת) דבר שעשוי לגרום לפסילתם, ואף את כל הקינים שהיו שם. במקרים רבים מובא שהערבוב התרחש משום שהגוזלות פרחו ממקום למקום.⁷⁹ ברור אם

73 בבלי, חולין כב ע"ב.

74 בבלי ביצה ו ע"ב; חולין סד ע"ב.

75 עץ-הדר, עמ' 20.

76 ח' אלבק, סדר קדשים, ירושלים תל-אביב תשי"ט, למשנה בחולין, א, ה.

77 י"מ לוינגר, מאור למסכת חולין, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 19.

78 בבלי, ביצה ו ע"ב; חולין סד ע"ב.

79 משנה קינים ב, א-ה.

כן שמדובר באפרוחים גדולים יחסית שכבר צימחו נוצות והתחילו לעוף. לפי הדרך שהצענו קשה להסביר שהמשנה במסכת קינים מתייחסת רק לגוזלים של תורים, בעוד שבשלב ביולוגי זה יהיו היונים פסולים לכתחילה.

שיטה שנייה: ציהוב-זיהוב הוא שלב הבגרות המינית

דרך נוספת להסביר את סוגיית המועד שבו כל אחד מהעופות כשר או לחילופין נפסל היא לתת הסבר אחר למילים "ציהוב-זיהוב". דרך זו פתח לפני ידידי הרב יוסף רוטשטיין. דומה, שחלק ניכר מהבעיות שהציבה השיטה הראשונה נפתרות בשיטה המוצעת להלן. גם כאן מילת המפתח היא ביאור המונחים ציהוב-זיהוב. לפי הפרשנות החדשה אין הכוונה לשלב הראשוני שבו עוטים האפרוחים פלומה צהובה-זהובה, אלא לשלב הבגרות המינית. המונח "ציהוב" במקרה דנן, קרוב למונח "זהוב" ומשמעותו להזהיר, להבריך ולהאיר.⁸⁰ ובהשאלה, לשון של שמחה ומאור פנים, כמו שנאמר על רבי יהודה הנשיא ש"צהבו פניו".⁸¹ יתירה מזאת, המונח "ציהוב" הוא גם במשמעות של חיבה, כדברי רש"י על המאמר "שאתה מחבב עמים" – "שאתה מצהיב להם פניך".⁸² לפי משמעות זו הכוונה לשלב הבגרות המינית שבה בני הזוג מפגינים חיבה יתירה זה לזה, התנהגות שמוכרת מאוד אצל היונים והתורים בעונת החיזור וההזדווגות. תהליך החיזור כולל אצל היונים סידור הדדי של נוצות הראש והצוואר ואצל התורים מעופי ראווה מרהיבים.⁸³ על פי הגרסה בתוספתא, קיימת הקבלה בין המונחים "ציהוב" ל-"פריחו".⁸⁴ ואם כן, מדובר בתיאור שלב ההזדווגות בעופות, שבזמן שהם מתקרבים זה לזה הם מפריחים בכנפיהם. פירוש זה עולה בקנה אחד עם דברי המדרש:

מפני מה תורין גדולין כשרין, שכיון שאבד זוגו שוב אינו מזדווג לזוג אחר, אבל היונה היא פותה, אין לה לב, לפיכך קטנים כשרים קודם שיזדווגו.⁸⁵

לפי הסבר זה, תז"ל קבעו את שלב הבגרות המינית, כקריטריון המבחין בין בן-יונה (צעיר) ובין תור (בוגר). יש לשים לב שהקריטריון שנבחר לשמש הוא סימן היכר התנהגותי (!) ולא סימנים מורפולוגיים חיצוניים שאינם מעידים תמיד על שלב הבגרות

80 א' אבן שושן, המלון החדש, ה', ירושלים 1984, עמ' 2204. ויש להבדיל בין הנראה אחרת של "ציהבות" שמשמעותה רוגז ומדון.

81 בבלי, חולין ז ע"ב.

82 בבלי, בבא בתרא ח ע"א.

83 החי והצומח, ו, עמ' 265-269.

84 תוספתא חולין א, טו.

85 רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, לויקרא א יד וכן פירוש החזקוני, שם.

המינית. לפי השיטה הזו הסימנים: 'ציהוב', 'זיהוב', 'עלעור', 'פריחו' מציינים פחות או יותר שלב מתקדם יחסית, שבו העוף מגיע לבגרות מינית, בגיל של כחמישה חודשים לערך. עד לגיל זה 'בן יונה' מותר בהקרבה ולאחר מכן הוא נפסל, ורק מגיל זה ואילך התור מותר גם אם הוא זקן.⁸⁶ ההבדל ביניהם נעוץ כנראה בגודל, שכן התור קטן מהיונה, וכאשר הוא קטן מדי אין ראוי להקריבו. לעומת זאת, בן יונה, מרגע שמתחיל להפריח כבר מתקרב בגודלו לבוגר. מכל מקום, לפי שיטה זו, משך הזמן שראוי להקריב בן יונה או תור הוא ממושך יחסית. לפי הסבר זה, מתיישבות כל הבעיות והחולשות שצינו בשיטה הראשונה. הסבר זה גם מתיישב עם שיטת רש"י (לפי ההסבר השני). ניתן להסביר זאת גם לפי הנוסח של הרמב"ם: "ועד מתי יהיו בני יונה כשרים? כל זמן שעוקר כנף ומתמלא מקום עיקרו דם"⁸⁷ פירוש הדבר, שמשך הזמן שבו ניתן להקריב בן יונה הוא ממושך יחסית, מזמן התפתחות הנוצות ולאורך כל תקופת התבגרותן, שאז רקמותיהם רכות ו'מלאות בדם'.

קרבן העוף בשלהי תקופת הבית השני

מידע רב על קרבן העוף קיים במקורות התנאיים, שברובם מתוארכים למועד הסמוך לחורבן הבית ושני הדורות שאחריו. במקורות התקופה מכונים קרבנות העוף של תורים ובני יונה בשם "קינים", מונח שנגזר מהשם "קין" ציפור ומתייחס לשני פרטים מאותו המין, כנראה מפני שאצל היונה והתור תמיד ישנה הטלה של שתי ביצים בלבד.

הביקוש הגדול ביותר לקינים היה בשלושת הרגלים, שאז כל אדם שהיה חייב בקרבן הביאו. במקרים רבים ריכזו אנשים את חובותיהם לזמן הרגל. קשה להעריך את מספר עולי הרגל בכל מועד, אך מדובר במספר שהיה עשוי להגיע לרבות בני אדם.⁸⁸ אפשר להניח שכמעט כל עולה רגל הביא עמו או רכש לפחות תור או זוג בני יונה אם כקרבן חובה או כקרבן נדבה.

בחפירות שנערכו באזור החומה הדרומית של הר הבית נתגלה שבר כלי-אבן מהתקופה ההרודיאנית ועליו חרותה המילה 'קרבן'. מתחת לכתובת חרותות במהופך דמויות של שני עופות.⁸⁹ ייתכן שהוא כלי מיוחד שבתוכו הובא קרבן העוף.⁹⁰ רוב מביאי הקינים היו כנראה נשים יולדות או זכות ולכן המשנה במסכת קינים מביאה אותם בדרך כלל לצורך הדגמת

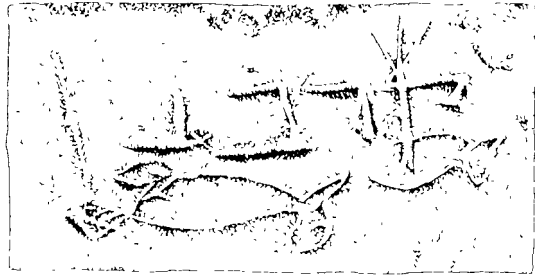
86 תוספתא חולין א, טו.

87 הלכות איסורי מזבח, פ"ג ה"ב.

88 ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 71-74.

89 ב' מזר, "חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה", ארץ-ישראל, ט (תשכ"ט), עמ' 168-170.

90 כלי ועליו כתוב 'קרבן' נזכר במשנה (מעשר שני ד, י).

שבר כלי מאבן-גיר ועליו חרותה המילה 'קרבן'. מתחת לכתובת ובמהופך חרותות דמויות של שני עופות (חפירות הכותל, ירושלים, ימי בית הורדוס)

הלכה מסוימת. לפי הדוגמאות שמביאה המשנה עולה שלעתים היו נשים שהביאו בבת אחת חמישה קינים או יותר.⁹¹

מספר החוגגים הגדול ביותר שהתרכז בירושלים היה בחג הפסח, בשל קרבן פסח. בתקופה זו היה הביקוש לקיני עופות גדול ביותר, דבר שיצר לעתים קושי בזמינות העופות והביא להפקעת מחירים. מסופר על רבן גמליאל הזקן שביקש פעם אחת לעבר את השנה מפני שהגוזלות רכים. לעומת סיפור זה, מובאת בתלמוד ברייתא הקובעת שאין לעבר את השנה רק "מפני הגוזלות שלא פירחו", אולם סיבה זו יכולה להצטרף כ"סעד" לעיבור השנה אם קיימת סיבה אחרת.⁹² נראה שרבן גמליאל התכוון לגוזלות של יונת הסלעים שמתחילה לקנן רק בתחילת מארס⁹³ או לתור המצוי ששב לארץ ממעונות החורף שלו כדי לדגור רק בראשית חודש אפריל. באותה שנה עדיין לא היו היונים או התורים גדולים דיים בכדי להביאים לקרבן. כאמור, קבעו חכמים שאין זה שיקול מספיק לעבר את השנה, מפני שלחילופין ניתן להשתמש בבני יונה המצויים בארץ תמיד.

חלק מהקינים הובאו בידי עולי רגל, אך דומה שרוב החוגגים, ובעיקר אלה שהגיעו ממרחקים, רכשו אותם בירושלים משום שלא רצו לטלטל אותם עמהם. סיבה נוספת היא ההגבלה שהייתה על גיל 'בני היונה' המותרים להקרבה על המזבח. לפי אחת הפרשנויות, מדובר בזמן מוגבל יחסית וקיימת אפשרות שאצל אנשים שמגיעים ממרחק עשויים בינתיים האפרוחים להתפתח עד לשלב שיהיו פסולים להקרבה. לכן אנשים כאלה, שהעדיפו בכל

91 משנה, כריתות א, ז: קינים ב, ג.

92 תוספתא, סנהדרין ב, ו; ירושלמי שם, פ"א יח ע"ד; בבלי, שם, יא ע"א.

93 עונת הקינון נמשכת עד חודש אוגוסט ועשויה לקיים שניים-שלושה מחזורי קינון. הדגירה של יונת הבית בארץ-ישראל נמשכת כמעט כל חודשי השנה ובתנאים טובים (למשל, שובך מבודד מקור) יכולה היונה להקים כ-8-12 מחזורי קינון. רק באירופה הקרה נפסק הקינון של יונת הבית לזמן קצר, כפי שהעיר רש"י בפירושו לביצה י ע"א, ראו: מ' קטן, החיים בימי רש"י, ירושלים תשנ"ז, עמ' 83.

זאת להביא עמם את הקנים, ביכרו מן הסתם להביא תורים, שמזמן שבגרו אינם נפסלין עור.⁹⁴

מכירת הקינים נעשתה בידי אנשים פרטיים שהתפרנסו מכך וגם על ידי מערכת מאורגנת בידי הכהנים, שהיו אחראים להפעלה ולארגון השוטף של המקדש. בשלהי הבית השני נעשה המסחר בקינים מחוץ לכותלי הר הבית.⁹⁵ המסחר בקינים לציבור נעשה באמצעות תשלום לתוך שני "שופרות" (תבות דמויות שופר); על אחד מהם היה כתוב "קנים", והוא מיועד לרוכש תורים גדולים, ועל השני היה כתוב "גוזלי עולה" והוא מיועד למי ששילם עבור בני יונה.⁹⁶ הכהנים היו מוציאים בו ביום את המעות והקריבו בהם את קינים בשביל הבעלים.⁹⁷

סל ביכורים ובשוליו תלויים גוזלי יונים (קטע מפסיפס בית הכנסת העתיק בציפורי)

בחג השבועות היו נוהגים להביא למקדש ביכורים ועמם גוזלות כדי לעטרם. את הגוזלות שהביאו לצורך הקרבן הניחו כנראה בסלים נפרדים או "על גבי הסלים" של הביכורים, ואילו את הגוזלות שהעניקו במתנה לכהנים אחזו בידם.⁹⁸ הסיבה שלא הניחו את הגוזלות שהיו מביאים לצורך הקרבן בתוך סלי הביכורים עצמם, הייתה כדי שלא לטנפם

94 השור: "תורים משפיריחו, אפילו הן זקנים" תוספתא חולין א, טו.

95 ראה בהרחבה, ספראי, עמ' 148.

96 משנה שקלים ו, ה.

97 תוספתא, שקלים, ג, ב-ג.

98 משנה, בכורים בכורים ג, ה; תוספתא, שם, ב, יא; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לבכורים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 851.

בלשלושת שלהם.⁹⁹ תליית הגוזלים על שוליו החיצוניים של טנא הביכורים מתוארת בפסיפס שנחשף בבית הכנסת העתיק בציפורי.¹⁰⁰

הממונה על הקינים

על כל נושא הקינים במקדש היה ממונה מיוחד ובשלהי תקופת הבית הוא נקרא פתחיה, שהיה ידוע כחכם גדול:

פתחיה על הקינים (פתחיה זה מרדכי). למה נקרא שמו פתחיה? שהיה פותח בדברים ודורשן ויודע שבעים לשון.¹⁰¹

קיומו של ממונה מיוחד על הקינים היה הכרחי מכמה סיבות. ראשית, דיני קינים נחשבו להלכות מסובכות וקשות: "קינין ופתחי נדה הן הן גופי הלכות".¹⁰² ולכן היה צורך בממונה מיוחד הבקיא בפרטי הדינים. מדובר בהלכות חמורות, כאשר התערבבו למשל, זה בזה קינים של חיבה בנדבה או עולה בחטאת יכל הדבר להביא לפסילתן ולאיסור כל הקינים שהיו שם. לדוגמה המשנה קובעת: "חטאת שנתערבה בעולה, ועולה בחטאת, אפילו אחד ברבוא — ימותו כולם!"¹⁰³ ממשנה זו אנו למדים שפסילת הקינים יכלה להתרחש על ידי ערבוב בין העופות עצמם, דבר המלמד על צפיפות המקריבים וריבוי הקינים שהיו במקדש, בעיקר בשלושת הרגלים. פסילת הקינים יכלה לקרות גם על ידי ערבוב במעות המיועדות לרכישת הקינים¹⁰⁴ ולכן הקפידו בין היתר לשלם תמורתן בשופרות נפרדים.¹⁰⁵ בשל חשיבות זו נקל להבין מדוע הוקדשה לנושא זה מסכת שלמה — היא מסכת 'קינים'. מסכת זו, כמו שהיא מונחת לפנינו כיום, נערכה לאחר החורבן והיא מסובכת גם בגלל ארגון מבנה משניותיה,¹⁰⁶ כנראה משום שחלק מפרטי הדינים ודרך מסירתם לא היו נהירים דיים לתנאים, שלא הכירו היטב את המציאות בזמן קיום המקדש.

הסיבה השנייה לקיומו של ממונה מיוחד על הקינים הייתה כלכלית. מדובר בארגון מערכת מסחר עניפה ומסובכת של קינים; קשר עם הספקים, קביעת מחירים, גבית הכסף

99 ירושלמי, בכורים פ"ג, סה ע"ד.

100 ז' וייס וא' נצר, הבטחה וגאולה, פסיפס בית הכנסת מציפורי, ירושלים 1996, עמ' 24.

101 משנה, שקלים א, א.

102 משנה, אבות ג, יח.

103 משנה, קינים א, ב.

104 משנה, קינים א, ד.

105 משנה שקלים ו, ה.

106 מ' וויס, "סדר המשנה במסכת קינים: לשאלת פרקי משנה תוספתאיים", סידרא, יג (תשנ"ז), עמ' 91-61.

מהציבור¹⁰⁷ ותכנית עבודה מורכבת של הקרבנות. דומה שהציבור העדיף לרכוש את הקינים מהמערכת, שהייתה בפיקוח הכהנים במקדש, ולא מהמוכרים הפרטיים משום שלקינים אלה היה "ביטוח" במקרה שנפסלו, שהיה תנאי בית דין ש"הקינין הפסולות שיהו באות משל ציבור". יתירה מזאת, גם הספקים למקדש נדרשו לספק קינים חלופיות, ללא כל תמורה במקרה שהם פרחו או אבדו.¹⁰⁸ תנאי זה נקבע בשל ה'פחת' הגדול שהיה בקינים הפסולות במקדש, שעלותו יכלה להסתכם בממון רב. למרות זאת, עדיין היה כדאי כנראה לספקים ליטול סיכון זה ולספוג את ההפסדים האפשריים, שכן בתמורה הם זכו לעבודה שוטפת וקבועה כמספקי קינים למקדש במשך כל השנה ולא רק בתקופות השיא בשלושת הרגלים. גידול האוכלוסין והדרישה לקיני יונים לקרבן בשלהי תקופת בית שני הביאה את מוכרי היונים הפרטיים להפקיע את מחיריהם. מסופר על רבן שמעון בן גמליאל שביקש להוריד את המחירים באמצעות תקנה הלכתית שתגרום להורדה ניכרת בדרישה לכמות היונים:

מעשה שעמדו קנים בירושלם בדינר זהב, אמר רבן שמעון בן גמליאל: המעון הזה, לא אלין הלילה ער שיהו בדינרין. נכנס לבית דין ולמד: האשה שיש עליה חמש לידות ודאיות, חמש זיבות ודאיות, מביאה קרבן אחד ואוכלת בזבחים, ואין השאר עליה חובה. ועמדו קנים בו ביום ברבעתים.¹⁰⁹

הקינים שנמכרו במקדש נאספו משובכים שהוקדשו בידי אנשים פרטיים,¹¹⁰ אך בעיקר מספקים גדולים שהתמחו בכך. בדרך הטבע התרכז ענף גידול היונים באזור ירושלים. המסורות התלמודיות מציינות את גידול היונים בהר המשחה (הזיתים), שעליו היה עץ שעליו גידלו "ארבעים סאה גוזלות בכל חודש וחודש, ומהן מספיקין קינים לכל ישראל".¹¹¹ גירסה אחרת מייחסת את גידולן למלך ינאי בהר המלך ומאותו אילן הורידו "ארבעים סאה גוזלות משלש בריכות בחדש".¹¹² תיאור זה עשוי להתאים כמובן רק לגידול בני יונים, שכן המונח בריכה פירושו "מחזור רביה אחד",¹¹³ שבמקרה של "בני היונה" הוא קצר יחסית. גם אם יש מי שיראה במקורות התלמודיים שמץ של הפלגה, ודאי הוא שהתמונה הכללית שהם מוסרים היא מהימנה. הדבר נתמך גם כממצא הארכיאולוגי מאותה תקופה. באותה תקופה נהגו לגדל יונים במגדלי קולומבאריום, שבהם שכנו בעת ובעונה אחת עד 5,000 יונים

107 ראה הרמב"ם, הלכות כלי המקדש ז, ט.

108 משנה, שקלים, ז, ז; ירושלמי, שם, פ"ז נ ע"ד.

109 משנה, כריתות א, ז.

110 משנה, מעילה ג, ו.

111 ירושלמי, פ"ד סט ע"א; איכה רבתי, ב, ד. יוסף בן מתתיהו מזכיר באזור זה את הסלע הנקרא 'שובן היונים', מלחמות היהודים, ה, יב, ב.

112 בבלי, ברכות מד ע"א והשוו: תוספתא, מנחות ט, יג.

113 השוה, משנה, בבא בתרא ה, ג.

מבוייתות, כפי שתיאר וארו, סופר רומי מהמאה הראשונה לפנה"ס.¹¹⁴ שרידי מגדלים כאלה נמצאו גם בארץ-ישראל ובהם ראויים לציון שלושה מגדלים מאזור עיר דוד שבירושלים.¹¹⁵ בירושלים וסביבותיה לבדה, נמצאו בסקר ארכיאולוגי 35 מתקני קולומבריה המתוארכים לתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה (מאה שנייה לפנה"ס-מאה ראשונה לספירה). זוהי עדות שגידול היונים היה ענף כלכלי חשוב כאשר יונים וגוזלים הובאו למקדש, בשרן נאכל ואף הזבל מהן שימש לזיבול השדות החקלאיים.¹¹⁶ בתקופה החשמונאית עלתה הצריכה המרובה של קיני יונים לקרבן ובעקבות חורבן הבית נעלמה הצריכה המוגברת שלהן והיקפו של הענף הצטמצם לאספקת בשר וזבל בלבד.¹¹⁷ אין ספק אפוא שחורבן הבית היה אחד הגורמים המרכזיים לשקיעתו של ענף גידול היונים באזור יהודה.

114. Varro, *Rerum Rusticarum* III, 7.

115. ב' זיסר, "חפירות דוד אלון בחורבת אבו ח'ף בשנת 1980 — גילוי מגדל קולומבאריים", בתוך: ישוב, ציוויליזציה ותרבות, דברי הכנס לזכרו של דוד אלון (א' מאיר וא' ברוך עורכים), רמת גן תשס"א, עמ' 177.

116. A. Kloner, "Columbaria in Jerusalem", *Jerusalem and Eretz Israel* (J. Schwartz, Z. Amar & I. Ziffer ed.) Tel-Aviv 2000, pp. 61-66; ע' קלונר, סקר ירושלים — האזור הצפוני-מערבי, ירושלים תשס"ג, עמ' 31.

117. טפר עמ' 196.